

Simon Bettina

Az alárendelt nem beszél

Zsadányi Edit: *Megszólal az alárendelt? – A kiszolgáltatottak történetmondása a 20–21. századi irodalmi művekben*, Budapest: Balassi, 2025

 ORCID: 0009-0008-9506-5347

Zsadányi Edit legújabb tanulmánykötetének fókuszában – eddigi kutatásaival összhangban – a huszadik századi és a kortárs magyar próza, a narratív elméletek, a posztkolonializmus, valamint a feminista kritika találkozási pontjai állnak. A nagydoktori disszertációjából készült *Megszólal az alárendelt? A kiszolgáltatottak történetmondása a 20–21. századi irodalmi művekben* című kötet célkitűzése szerint irodalmi műveket vizsgál a „subaltern” kultúraelméleti fogalom segítségével, amelyet Zsadányi az alárendelt, a kiszolgáltatott, az alávetett és a kirekesztett kifejezésekkel fordít magyarra. (9.) A könyv elolvasása után azonban úgy látom, inkább arról van szó, hogy a szerző irodalmi művek elemzésén keresztül vizsgálja a subaltern-fogalmat. Bár a kötet bevezetőjében jelzi, hogy szándéka szerint a subaltern-terminus irodalmi művekkel való összevetésével az eredeti fogalom újragondolásához és jelentésének kiszélesítéséhez kíván hozzájárulni, hiányzik az elemző fejezeteket követő második elméleti rész, amelyben kifejtette volna a fogalmat érintő elmozdulásokat. Meglátásom szerint az, hogy Zsadányi az irodalmi művek elemzéseiben tér ki a subaltern-fogalom újraértelmezésére, korlátok közé szorítja az értelmezéseket, ami a fogalom alkalmazhatóságát inkább megkérdőjelezi, semmint alátámasztja.

A címbe emelt kérdés Gayatri Spivak *Szóra bírható-e az alárendelt? (Can the Subaltern Speak?)*¹ című tanulmányára utal, amely több humántudományos diszciplínára is nagy hatást gyakorolt. Spivak azt vizsgálta, hogy „miként jelenik meg a nyugati diskurzusban a gyarmati világ szubjektuma” (35.). A szerző az indiai özvegyek feláldozásához kapcsolódó hivatalos dokumentumok vizsgálatakor megállapította, hogy az alárendelt nem tud megszólalni a domináns diskurzus nyelvén.

Zsadányi Edit a subaltern fogalmát az irodalmi művek területére viszi át, és azt igyekszik bizonyítani, hogy Spivak tézise csak részlegesen igaz irodalmi szövegek esetében, vagyis az alárendelt bizonyos mértékig szóra bírható a szépirodalomban. A kötet tanulságai alapján azonban ellentmondásnak tűnik az előzetes témamegjelölés. Nem az alárendelt történetmondásainak elemzéseivel találkozunk, ahogyan azt az alcím jelzi. Éppen a történetmondás, vagyis a megszólalás hiánya miatt – Spivak tézisének megerősítve – Zsadányi a prózapoétikában keresi a kifejezés lehetőségeit: „A visszatérő mondatok, állandó jelzők, monoton, sívár beszédmod a kilátástalan élethelyzet interpretációs lehetőségeit képzi meg.” (147.) Véleményem szerint Zsadányi felvetése a subaltern fogalmának újragondolásáról a szépirodalmi művek esetében indokolt, és kutatásának jelentősége éppen abban áll, hogy az alárendelt megszólal(tat)ásának lehetőségeit máshol kell keresnünk egy irodalmi alkotásban, mint a társadalmi valóságban – vagy abban a történelmi- és jogi kontextusban, amelyből a subaltern elmélete származik.

¹ Spivak, Gayatri Chakravorty: Can the Subaltern Speak? In: Nelson, Cary, Grossberg, Lawrence (szerk.): *Marxism and the Interpretation of Culture*. Urbana: University of Illinois Press, 1988. 271–313. (Magyarul: Spivak, Gayatri Chakravorty: Szóra bírható-e az alárendelt? Ford.: Mánfai Alice – Tarnay László. *Helikon* 42. sz. (1996). 450–483.)

További ellentmondásokat találunk azzal kapcsolatban, hogy Zsadányi hogyan fogalmazza meg a kötet célját. Több helyen írja, hogy a prózában a kiszolgáltatottak megszólalása lehetséges, valamint az ellenkezőjét is, hogy a kiszolgáltatottak nem szólalnak meg, ezért a prózapoétikai megoldásokat elemzi. Az, hogy a szerző nem dönti el, hogy szóra bírható-e az alárendelt, vagy sem, zavart okoz a kötet vizsgálati irányában és argumentációjában. Ezt láthatjuk az alábbi részletben: „Céлом, hogy a kirekesztettel való szembesülés olvasása maga is olyan diszkurzív teret hozzon létre, amely, ha töredékesen is, ha ellentmondásosan is, de képes megszólaltatni marginalizált női hangokat vagy legalábbis képes megjelölni azt, ami hiányzik.” (195–196.)

Ezt az eldöntetlenséget jelzi a kötet és az értekezés címei közti apró eltérés is.² Az értekezés alcímében megjelent a történetmondás mellett egy másik elem is: *Megszólal az alárendelt? A kiszolgáltatottak történetmondása és az önértelmezés hiányának értelmezése 20. századi irodalmi művekben*. Az „önértelmezés hiányának értelmezése” a könyv harmadik fejezetének *Az önértelmezés hiányának narratív reprezentációja* című alfejezetében kap helyet. A könyv egészére vonatkozóan azonban nem válik domináns gondolatmenetté, pedig az önértelmezés hiányának értelmezését érdekes volna kifejtetni a képviselési és politikai művészet kortárs tendenciáinak kontextusában. E cím azt előfeltételezi, hogy a könyv inkább arról fog szólni, hogy az önértelmezés hiánya is egyfajta reflexió, és Zsadányi Edit ennek az irodalmi kifejezőmódnak a bemutatására vállalkozik. Ebbe az irányba indul el, amikor az első műelemző fejezetben Kosáryné Réz Lola 1920-as *Filoména* című regényéről megállapítja, hogy az ismétlődésre épülő narratív dinamika jelentéshordozóvá válik a szövegben (143.). Valamint akkor is, amikor az utolsó fejezetben arról értekezik, hogy Rakovszky Zsuzsa *A hullócsillag éve* és Dragomán György *A fehér király* című, gyermeknézőpontot érvényesítő regényei a „reflexió hiányára” reflektálnak (265.). Zsadányi hasonló következtetésre jut Kaffka Margit *Két nyár* című kisregényével kapcsolatban: „A szövegszervező elv a felsorolás, a kommentár nélküli mellérendelés, amely a narrátori autoritásra, pontosabban annak hiányára irányítja a figyelmet.” (213.)

A nőkérdés kitüntetett helyet foglal el a kötetben: Spivak az alárendelt női helyzetre alkalmazza a subaltern-fogalmat, és Zsadányinál a második fejezet a legterjedelmesebb, melyben a nőiség és a nyelv kapcsolata áll a középpontban. Ebből következően a könyv legfontosabb részei is a nőirodalomra vonatkozó megállapítások, melyek közül hármat emelnék ki. Zsadányi szerint a kötetben elemzett magyar női szerzők írásaiban gyakori az ismétléses (Kosáryné Réz Lola, Szenes Piroska, Földes Jolán, Lesznai Anna), illetve a felsorolós alakzatokra épülő narráció (Forgács Zsuzsa, Erdős Virág, Kaffka Margit); valamint meghatározók az olyan irodalmi hősök, akik a saját helyzetük kilátástalanságára nem reflektálnak közvetlenül, nem fogalmazzák meg nyelviileg a sorsukat. Helyettük „[a]z elbeszélő kiegészíti az olvasó számára a szereplők előtt nem látható összefüggéseket” (például Tóth Krisztina *Pixel* című novelláskötetében) (231.). A reflektálatlanságot a lázadással és az ellenállással helyezi szembe Zsadányi, nem függetlenül attól, hogy őket nevezi Kádár Judit a 20. század elejének nők által írt művei alapján „engedelmes lázadóknak” (188.). Zsadányi kötetének fontos eredménye, hogy sikerül összekapcsolnia a kortárs szerzők ábrázolásait a közel száz évvel korábbi női irodalmi hagyománnyal. Irodalomtörténeti szempontból fontos továbbá az is, hogy Rakovszky Zsuzsa regénye kapcsán felhívja a figyelmet arra, hogy a kötet kritikai recepciójában – Angyalosi Gergely, Balajthy Ágnes és Kolozi Orsolya által – megfogalmazódik, hogy a posztmodern „aparegények” mellett létezik a kortárs magyar irodalomban az „anyaregény” kategóriája is (275.). A Zsadányi-könyvben elemzett művek nagyrésze a Rakovszky-regényhez hasonlóan szintén megjeleníti az anyaságot. Zsadányi harmadik összegző megállapítása, hogy a női tapasztalatok regényben való megjelenítéseivel új témák kerülnek az irodalomba. Ez a reprezentációt előtérbe helyező megközelítés vezet a „kirekesztett vécésnéni-pozíció” nem túl szerencsés megfogalmazásához (227.). Itt Zsadányi annak köszönhetően, hogy nem távolodik el kellőképpen Tóth Krisztina *Szálak* című versének szövegétől – melyből jelöletlenül idéz –, egészen távol marad az irodalmi műtől: „Az egyik unokatesóm, / raklapőr Battonyán. (...) A másik meg, akivel elloptuk az anyja rúzsát, / vécésnéni a Boráros téren” (226.). Felmerül a gyanú, hogy Zsadányi szemlélete nem szab-e túl szűk határokat az irodalomértelmezés számára, hiszen, ha egyszer sikerül minden marginalizált, láthatatlan csoportot irodalmi művek segítségével beazonosítanunk,

² Zsadányi Edit: *Megszólal az alárendelt? A kiszolgáltatottak történetmondása és az önértelmezés hiányának értelmezése 20. századi irodalmi művekben*. (Akadémiai nagydoktori) ELTE, 2024. URL: <https://real-d.mtak.hu/1662/>. Hozzáférés: 2026.01.25.

akkor nem fogunk tudni miről beszélni az irodalommal kapcsolatban. Megjegyzésem Billy Collins versének logikáját követi, amelyben az amerikai költő ironikusan felveti, hogy akkor fog véget érni a költészet, ha már mindent összehasonlítottunk mindennel.³

Zsadányi többféle műfajú szöveget vizsgál különböző korszakok ismertebb és kevésbé ismert szerzőitől. Bár zömében prózaköteteket elemez, verseket és versesköteteket is tárgyal. A második fejezet első műértelmező alfejezetében például a német író, Anna Seghers regényéről is értekezik, ami kissé következtelen, hiszen a többi elemzett szerző mind magyar. A következő alfejezet pedig meglepő módon Lesznai Anna verseskötetéről szól, amelyből néhány költeményre összpontosít az elemzés során. Az ötödik alfejezetben pedig Erdős Virág, Forgács Zsuzsa és Kaffka Margit köteteinek egyes szövegeit vizsgálja. Zsadányi nem tér ki a szokatlanul változatos korpusz kiválasztásának okaira. Érdeemes lett volna e döntést indokolni, hogy kizárható legyen az az olvasat, miszerint az egymástól nagymértékben különböző irodalmi művek pusztán tematikai megfontolásból kerültek a tanulmánykötetbe. Különösen problematikus, hogy nem kísérel meg kapcsolatot teremteni a kötetben elsőként és utolsóként elemzett kortárs szerzők között. Így szükségszerűen felmerül a kérdés, hogy Erdős Virág költészete és Barnás Ferenc prózája milyen összefüggés mentén került egymáshoz közelebb Zsadányi értelmezésében.

A könyv első fejezete két részből áll, az elméleti bevezetőt egy azzal azonos terjedelmű – a többi elemzéshez képest jóval hosszabb – műelemző rész követi a *Sátántangóról*. Krasznahorkai regényének és Tarr Béla filmjének elemzése az elméleti fejezetben szerepel, ezáltal kitüntetett helyet foglal el a kötetben. Bár a film eszközkérésében a regényszereplők monológjainak érzékeltetésekor felfedezhető a subaltern-pozíció, ami által a médiumok közti „fordíthatóság” kérdése is új megvilágításba kerül, érdemes volna – az elméleti bevezetőben megfogalmazottaknak megfelelően – kitérni arra, hogy miként lehet elkerülni egy művészi alkotás instrumentalizálását az elemzés során.

A *Sátántangó* poétikai megoldásainak bemutatása elvezet a könyv egyik legfőbb témájához, az olvasóhoz. Zsadányi szerint:

A befogadó saját lépése és a szereplő lépése, illetve a befogadó saját lélegzete és a szereplő lélegzetének összemosódása, a fikciós szinteket egymásba játszva, metalepszist hoz létre. Ez a metalepszis tovább erősíti a befogadói szolidaritást, lehetőséget nyújtva a szereplő helyzetének elsajátítására, arra, hogy a néző maga is érző és lélegző lényként belépjen a fikció színpadára. (50.)

Az idézetben is megjelenő „együttérzés” és „szolidaritás” fogalmak használata azonban nem eléggé kidolgozott. A film kapcsán a szerző megjegyzi, hogy a „hangok és a zajok (...) a néző testi-biológiai tevékenységére hatással lehetnek, amelyek önkéntelen együttérzést válthatnak ki” (45.). Olyan homogenizált olvasófogalmat használ itt Zsadányi, amellyel nem sikerül elkerülni a kiszolgáltatottak tárgyiasítását, amelyet a bevezetőben az alárendeltek szóra bírásának figyelembevételén alapuló kutatások kapcsán tematizál, és amelynek elkerülésére egy subaltern-koncepciót érvényesítő kutatás saját szándékai szerint irányul. Meglátásom szerint az olvasóra vonatkozó figyelem is visszavezet az elbeszélőhöz: amit Zsadányi a *Sátántangó* kapcsán az olvasó aktivitásáról mond, az a szerző és rendező tevékenységének köszönhető, így felénk mutat. Az olvasó fogalma inkább az értelmezés szabadságát képviseli, ahogyan arról Umberto Eco ír az olvasó aktivitására hangsúlyt fektető irodalomelméleti irányzata kapcsán, Spivak tanulmányának megjelenésével egy időben, a nyolcvanas évek második felében.⁴ Eco meglátásai Zsadányi számára is meghatározóak, rá hivatkozik, amikor az olvasó jelentősége mellett foglal állást (98.). Éppen ezért kár, hogy az olvasó szerepéről szólva nem tér ki az általa megfogalmazottakra: „Nem feltétlenül az olvasói szándéknak adományozott kiváltságok garantálják az olvasatok végtelenségét.”⁵

³ Collins, Billy: Az a baj a költészettel. In: Collins, Billy: *Az a baj a költészettel*. Ford.: Kőrösi Imre. Jelenkor, 2020. 174–175.

⁴ Eco, Umberto: *Az értelmezés határai*. Ford.: Nádor Zsófia. Budapest: Európa, 2013. 34–36.

⁵ Eco: *Az értelmezés...*, 35.

Folytonosság érzékelhető a második fejezetről a harmadikra átlépve. A gyermeknézőpont, amely a kötetet záró fejezet témája, az előző fejezet végén elemzett regényekben is megjelenik. A második a leghosszabb egység, amelyben a szerző posztkoloniális-feminista kritikai nézőpontból közelít, a harmadik pedig jóval rövidebb, amelyben a gyermeki nézőpontot alkalmazó regényekkel foglalkozik. Zavaró azonban a két rész terjedelme közti aránytalanság. Pontosabban inkább az, hogy nem érthető, mi indokolja, hogy az egyikben hét alfejezet legyen, míg a másikban csak kettő. A nők és a gyerek nézőpontjainak kiemelésével a könyv szerkezete felidézi Derrida képviseletiséggel kapcsolatos gondolatait. Derrida írásai visszatérő hivatkozási pontok a könyvben, mivel Spivak számára alapvető fontosságú, amit a *Grammatológiában* ír arról, hogyan képes a narrátor önmagában megszólaltatni a másikat, ahelyett, hogy a másikat hagyná beszélni önmaga érdekében (33.). Egy másik írásában Derrida kifejti, hogy a saját nevében való beszéd nem áll rendelkezésre automatikusan mindenkinek, az „én” kimondása nem lehetséges *a gyerekeknek, az elmebetegnek és a nőnek*.⁶ A nők, a gyermekek és az elmebetegek perspektívájának összekötése az alárendeltségük, kirekesztettségük szempontjából nemcsak azért releváns Zsadányi könyvében, mert magyarázza a felépítését, hanem a borítóképként kiválasztott 1928-ban készült *Démoni bábok* című Paul Klee-festmény miatt is indokolt. A festőművész maga is foglalkozott a művészet és a képviseletiség kérdéseivel. 1920-as *Tiszta látás* című,⁷ festményeket, rajzokat és rövid feljegyzéseket tartalmazó könyve alapján Hal Foster összegzi, hogy Klee szerint a gyerek, az őrült és a vadember a művészet által képes láthatóvá válni.⁸

Mindezek alapján a kötet tehát inkább igazolja Spivak tézisé, miszerint az alárendelt nem képes megszólalni, semmint felülírja azt szépirodalmi művek segítségével, hiszen a szerző regénypoétikák és regényszerkezetek értelmezésében fedezi fel az alárendelt „megszólalását”, ez pedig nem kimondást jelent, mert a megszólalás csak az értelmezés által jön létre. Az olvasófogalmat túlságosan homogenizálóan használja, és ezzel az értelmezői pozíciót helyezi alárendelt szerepbe. Valamint hiányzik a saját megnyilatkozásainak nagyobb lélegzetvételű reflexiója is. Például amikor azt mondja, hogy a „[a] domináns diskurzus nyelvén nem szólalhat meg a belőle kirekesztett beszéd” (58.), akkor nem tér ki arra, hogy eredeti hipotézisének milyen következményei vannak az irodalomfogalomra vonatkozóan. Zsadányi a könyv legelején kiindulópontként fogalmazza meg, hogy az irodalomban más szabályok érvényesek, mint a subaltern eredeti, történelmi-társadalmi kontextusában. Könyvében azt figyelhetjük meg, hogy az irodalomban a „hiány” jelentése is megváltozik. Zsadányi nem a *Megszólal az alárendelt?* kérdésre válaszol, amit Spivak nyomán a címben olvasunk, hanem emellett érvel, hogy a „megszólalás hiányának” megjelenítése a szépirodalomban jelentheti a kiszolgáltatottak reprezentációját. A Zsadányi által felvetett téma ugyanakkor perspektívaváltást képvisel a „szegénységirodalom” diskurzusában.⁹ A kiszolgáltatottak képviselésében folytatott beszéd helyett a Zsadányi által választott irodalmi művek szerzői a kiszolgáltatottak narratív és poétikai eszközökkel való ábrázolására helyezik a hangsúlyt. Az ábrázolás az elemzett példákban arra is kiterjed, hogy megmutassák, a kiszolgáltatottak nyelvi nem tudnak reflektálni a saját helyzetükre. A műelemzések során Zsadányi Edit felhívja a figyelmet azokra a kritikai megközelítésekre is, amelyek hozzá hasonló belátásokból indulnak ki, és ezzel érdemben hozzájárul a subaltern perspektívájából kiinduló irodalomértelmezési paradigma körvonalazásához.

⁶ Derrida, Jacques: Ki az anya? (Születés, természet, nemzet). Ford.: Boros János – Csordás Gábor – Orbán Jolán. *Jelenkor*, 2. sz. (1994). 154–175., 155.

⁷ Klee, Paul: *The Inward Vision*. Ford. Norbert Guterman. New York: Harry Abrams, 1959

⁸ Foster, Hal: Elvakult belátás. A mentális betegek művészetének modernista recepciójáról.

Ford.: Kozák Zsuzsa. *Laokoön*. 2023. 06. 12. URL: <https://laokoön.hu/elvakult-belatas-a-mentalis-betegek-muveszetenek-modernista-recepciojarol/>. Hozzáférés: 2026.01.27.

⁹ Illetve ahogy Seres Lili Hanna nevezi: „deprivációs irodalom”. Seres Lili Hanna: *Kortárs magyar deprivációs irodalom: interdiszciplináris megközelítés és esettanulmányok*. (Doktori disszertáció) ELTE BTK PHD/Irodalomtudományi D. I., 2025.